

Л. В. ДЯЧУК

ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖА ЗА НОРМАМИ РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА

Досліджуються юридичні аспекти особистих відносин подружжя в процесі еволюції їх сімейного становища на основі християнської ціннісної парадигми.

Ключові слова: подружжя, правове становище, взаємні зобов'язання, немайнові відносини, еволюція, християнська парадигма.

Исследуются юридические аспекты личных отношений супругов в процессе эволюции их семейного положения на основе христианской ценностной парадигмы.

Ключевые слова: супруги, правовое положение, взаимные обязательства, неимущественные отношения, эволюция, христианская парадигма.

The legal aspects of the personal relations of the married couples are probed in the process of evolution of their domestic position on the basis of the christian valued paradigm.

Key words: married couples, legal status, mutual obligations, non-property relations, evolution, christian paradigm.

Актуальність дослідження особистих відносин чоловіка та дружини, очевидно, зумовлена тим, що вони торкаються самого існування людського суспільства, духовної та профанної сторін його життя. Невипадково з початків становлення стародавніх цивілізацій та до нинішнього часу шлюбні відносини являються однією з найважливіших тем екзистенційного осмислення людини на рівні міфології, богослов'я, гуманітарних наук, літератури та різних жанрів мистецтва. Драма і комедія, трагедія і комедія та інші жанри театрального, а також образотворчого та музичного мистецтва були присвячені вічним проблемам чоловічо-жіночих взаємин. Взаємовідносини чоловіка та дружини розглядалися в стародавніх цивілізаціях як механізм подолання смерті. Разом з тим шлюбні відносини сприймалися як протиположність небезпечному, просякнутому не тільки політичною та соціальною боротьбою, але й психологічним тиском на особу оточуючого середовища. Опершись на більш комфортний приклад відповідної ситуації для чоловіка, який шукав розраду в особистому житті, відомий дослідник взаємин чоловіків та жінок на межі античної та християнської цивілізацій Пітер Браун писав: «Чоловік чекав, що знайде в шлюбі те, на що не міг розраховувати (навіть) серед рівних собі – чесність»¹. Але відсутність відомих чеснот у дружини породжувало неправний конфлікт та глибоке розчарування. Якщо античне мистецтво трагедії на шлюбно-сімейному ґрунті викликало психологічний катарсис особи, то юридичні норми інституту шлюбу створювали нормативно-правові умови для належної поведінки у взаємодії чоловіка та дружини, які ґрунтувались на основі принципу справедливості, специфіка усвідомлення якого залежала від особливостей впливу релігійних цінностей, що являлись аксіологічною основою відповідної правової традиції.

В нашому випадку йдеться про взаємини подружжя в умовах ціннісно-парадигматичного співвідношення античної та християнської правових доктрин в процесі генези та систематизації ранньовізантійського права (IV – VI ст.).

За такою хронологією визначались дослідження з даної проблематики. Осо-

бисті правовідносини подружжя ранньовізантійського періоду переважно досліджували фахівці з історії та догми римського права (Ф. Шулін², В. Хвостов³, Й. Покровський⁴, М. Казер⁵, І. Новицький, І. Перетерський⁶, Д. Дождев⁷, О. Підпригора⁸, Є. Харитонов⁹ та ін.), за виключенням окремих монографічних досліджень та фундаментальних публікацій з юридичної візантистики, що торкалися різних аспектів ранньовізантійського шлюбного права (Є. Ліпшиц¹⁰, А. Рудоквас¹¹). Стосовно першої групи праць слід зазначити, що їх характерною рисою є відсутність констатації змін в правовідносинах чоловіка та дружини у шлюбі *sine manu*, які з'явилися ще в кінці класичного періоду римського права. Щоправда, це стосується передусім літератури про систему (догму) римського права даного періоду.

Наше завдання полягає в аналітичних оцінках вказаних взаємин в межах відповідних етапів їх еволюції, в дослідженні їх юридичного змісту, обумовленого системою ідеально-матеріальних чинників, які в свою чергу зазнавали важливих як змістовних, так і формальних трансформацій.

Генеza візантійського шлюбно-сімейного права та його окремих аспектів пов'язана з християнізацією норм та інститутів римської правової системи класичного періоду, а також з актуалізацією окремих правових явищ греко-еліністичної правової традиції. Особливості правових відносин чоловіка та дружини обумовлювались у греко-римській правовій традиції їх сімейно-правовим статусом до вступу у шлюб та формою його укладення. Перед тим, як почалась християнізація римського права, існувало три легітимні форми укладення шлюбу та встановлення *manus*: *confarreatio*, *coemptio* та *usus* (Gai, I, 110–114), які відповідним чином визначали правове становище та особливості особистих і майнових правовідносин подружжя. Розглядаючи особливості особистих відносин осіб, що перебували в законному шлюбі (*matrimonium*) необхідно врахувати, що в римському праві спочатку існував шлюб з чоловічою владою (*cum manu*), а згодом, в період принципату, поширився інший – *sine manu*, у якому жінка не потрапляла під владу чоловіка-домовладки чи його *pater familias*, якщо він був *persona jus alieni* (*підвладний*).

Якщо форми укладення шлюбу застосовувалися за соціальним критерієм (*confarreatio* – тільки для патриціїв, *coemptio* – для основної частини населення, *usus* – (як правило) для соціальних низів), то види шлюбу відносились до усіх вільнонароджених громадян Риму. Звичайно, шлюб, укладений за формою *confarreatio*, надавав жінці більше гонору в сім'ї і суспільстві, ніж *coemptio* та *usus*, підтвердивши її патриціанське походження та належність до еліти суспільства. Але кардинально правове становище жінки визначалось не стільки формою, а належністю до того чи іншого виду шлюбу. Так, за нормою шлюбу *cum manu* наречена переходила з сім'ї батька чи іншого домовладки під владу чоловіка, в сім'ї якого займала становище *filia loco* (доньки). Безперечно, таке сімейне становище дружини впливало на характер особистих відносин подружжя. Наприклад, чоловік міг накласти на жінку будь-яке покарання, аж до смертної кари.

Натомість шлюб *sine manu*, що в хронологічному та змістовому сенсі безпосередньо дотичний до нашого дослідження, мав важливі юридичні наслідки для його суб'єктів, суттєво впливаючи на характер особистих взаємовідносин чоловіка та дружини. Основні напрями особистих відносин та їх відповідні рубрики можна класифікувати наступним чином: 1) юридичне становище жінки в

шлюбі; 2) індивідуальні нормативно-правові обов'язки жінки та чоловіка в сім'ї; 3) взаємні права та юридичні обов'язки; 4) деліктні відносини та юридична відповідальність за правопорушення в сім'ї; 5) діти в контексті стосунків чоловіка дружини.

Отже, після вступу у законний шлюб *sine manu* жінка зберігала свій попередній сімейний статус. Якщо вона була *persona alieni iuris*, то залишалась членом родини свого домовладика, а якщо *persona sui iuris*, то складала *familia* сама для себе¹². Тим не менше, юридичний факт перебування навіть у шлюбі *sine manu* робив її *persona* відображенням правосуб'єктності чоловіка (D. 25.2.1)¹³. Він переносив на дружину власну гідність (*gnore*) як представник відповідного роду (*gens*) та *familia* (D. 39.5.31). Якщо чоловік був *persona sui iuris*, то вона набувала *matronae nomen et honestatem* (D. 48.5.14). Це свідчило про визнання чоловіком жінки *рівною супутницею життя* (Ф. Шулін), що в загальних рисах відповідало відомому визначенню шлюбу римського юриста Модестіна (D. 23.2.1).

Шлюб *sine manu* породжував також низку *зобов'язань* кожного з подружжя, що були актуальними під час спільного сімейного життя. Передусім жінка була зобов'язана зберігати вірність чоловіку та виявляти до нього повагу (D. 24.3.14.§1). Натомість чоловік був зобов'язаний захищати дружину від посягання третіх осіб на її свободу, честь та майнові інтереси (D. 47.10.2). Це зумовлювалось непереборною сакральною традицією, неюридичною частиною шлюбної угоди та правовою природою римської (як і візантійської) сім'ї, яка в нових умовах тяжіла до синтезу двох відомих видів шлюбу, в якому передбачалися лише два суб'єкти шлюбних відносин: чоловік та дружина.

Отже, незважаючи на те, що йдеться про шлюб *sine manu*, питання честі дружини торкалося не тільки її батька (домовладика), але й чоловіка. Тому він мав право позову за образу дружини, незалежно від її правового становища в сім'ї батька (D. 47.10.1.§ 9). Така образа сприймалася щодо нього як *injuria mediata*¹⁴. Разом з тим, як підкреслював *Domitius Ulpianus*, право на такий позов передбачалось і для самої одруженої жінки, якщо навіть вона *persona alieni iuris* і знаходилась під *manus* батька. Така позиція Ульпіана свідчила про певний відхід від римського юридичного формалізму, оскільки голос в суді за традицією мав той, під владою якого була заміжня жінка. Новелістичний підхід Ульпіана, який опирався на менш відомого, але авторитетного юриста Нерація, зближував його з християнськими ідеями, які згодом стануть ціннісною основою християнізованого римського права.

Однак, незалежно від відомих змін, важливу роль в особистих відносинах подружжя у шлюбі *sine manu* продовжував відігравати батько заміжньої дочки. В зв'язку з цим, для зміцнення шлюбу в умовах специфіки взаємин подружжя та батька дружини, претор видав спеціальний інтердикт – *De uxore exhibenda*, який передбачав право чоловіка на її повернення від третьої особи (*окрім батька*) (D. 43.30.2; C. 5.4.11).

В коментарях Ульпіана та Гермогеніана до преторського едикту з'явилась раніше невідома норма, яка мала порівняно з попередньою традицією класичного права (I – II ст.) ре-еволюційний характер. Якщо в попередньому (преторському) положенні батько дружини не належав до категорії *третіх осіб*, проти яких чоловік міг позиватися, то названі юристи кінця класичного періоду передбачили ситуацію, коли юридична відповідальність за вказані дії покладалась і на батька одруженої доньки. Щоправда Ульпіан в 71-й книзі «Коментарів до едикту»

(йдеться про Edictum perpetuum Сальвія Юліана (II ст. н.е), що систематизував попередні преторські едикти) очевидно мав на увазі перш за все поєднання правової і моральної норм, про яке, з притаманною лаконічністю і змістовністю, він сказав наступне: «І, безсумнівно, ми користуємось (тим) правилом, щоб відповідно до права батьківської влади не розривались *concordantia matrimonialia*. Однак це треба буде допускати таким чином, щоб переконати батька не застосовувати суворо батьківську владу» (D. 43.30.1.§5). Натомість Гермоген, автор першого неофіційного Кодексу (імператорських конституцій), формально навіть заперечив позицію Ульпіана (по суті її доповнивши). «Навпаки, – зауважує *Hermodianus*, – правильно притягувати чоловіком до відповідальності батька дружини, з приводу її затримання і повернення, навіть того (*домовладу*), який має доньку у своїй владі» (D. 43.30.2). Якщо Ульпіан виходив з позицій гуманізму, то Гермоген, який очевидно писав свою працю до офіційного визнання християнства, в часи правління Діоклетіанаале, тим не менше, виразив свою думку в дусі цінностей новозавітної концепції шлюбу.

В цьому ж напрямі звучить вимога до чоловіка про охорону моральності членів його родини і про його відповідальність за (адаптованими) нормами *Lex Julia de adulteries* про розбещення дружини негідною поведінкою чоловіка (D. 48.5.13 (14) §5). Натомість на початку християнізації римського права відповідальність чоловіка та дружини значно посилилась. Якщо чоловік вступав в інтимні стосунки з рабинею, то вона страчувалась, а він вислався на острови, а якщо заміжня жінка вступала у відомі відносини з рабом, то мірою юридичної відповідальності та санкцією за таке злочинне діяння була смертна кара¹⁵. Очевидно, такі норми не мали постійного застосування у ранній Візантії, оскільки вони відомі лише за Кодексом Феодосія, а в законодавстві Юстиніана, що увібрало правові норми класичного та посткласичного права, такі положення відсутні. Мотиви посилення відповідальності за порушення норм шлюбного права та суспільної моралі Константин Великий корелював із забезпеченням свободи та покращення становища категорії осіб, права яких, за римською правовою традицією, зазнавали обмежень (дружина, соціальні категорії населення) або були відсутні (раби). Тому за принципом – більше свободи, більше відповідальності – протиправна поведінка відповідних осіб сприймалась як порушення боговстановленого ладу та сакральної ідеї єдності чоловіка та дружини. Щоправда, імператор встановив, що тільки чоловік чи найближчий родич, а не будь-який римський громадянин, як до цього, міг звинувачувати жінку в подружній зраді¹⁶.

Звичайно, чоловік, який користувався посагом дружини (в докласичний період чоловік був власником посагу), безвідносно до того, яке було її особисте майнове становище, змушений був давати для дружини *alimenta*¹⁷. Безпосередньо зобов'язання чоловіка визначались тим, що він через шлюбну угоду набував право власності на *dotis fructum* (*прибуток з посагу*) (D. 23. 3.7).

Майнові відносини дружини та чоловіка стосовно посагу, передшлюбного дару та *parapherna*, які не являються предметом дослідження статті, безперечно впливали на особисті відносини подружжя, але вони, як правило, могли спровокувати поведінку осіб, яка лише в крайніх обставинах та діях обумовила відповідні юридичні наслідки. Так, на думку римських юристів III ст. н.е. подружжя в шлюбі *sine manu* не повинні ставитись один до іншого як до звичайного суб'єкта цивільних правовідносин. Спірні майнові проблеми чоловіка та дружини законодавці пропонували вирішувати за *bona mores* (*bona fide*) (D. 24.3.14.1). Це

стосувалося, передусім, юридичної відповідальності у майнових відносинах, коли один з подружжя відповідав перед іншим не шляхом повернення усього втраченого майна, а тільки в межах платіжної здатності відповідача (*beneficium competentio*). Така пільга передбачалась як для чоловіка, так і для дружини (D. 24.3.14.1).

Отже, в добу принципату, що збігався з класичним періодом римського права, коли жінка могла бути суб'єстом цивільних правовідносин, шлюб *sine manu* не обмежував її прав укладати з чоловіком угоди, а останнє накладало на кожного відповідні зобов'язання, невиконання яких могло бути підставою для права на позов. Однак, на думку римських правознавців кінця класичного періоду, яка відображала сучасну для них судову практику, на основі традиції та відповідних *ius respondendi*, чоловік та дружина не повинні були вдаватись до *actiones roepales* (штрафний позов), *actiones famoae* (позов зганьблення; про втрату честі) та *actiones furtiva* (позов із незаконного привласнення чужого майна; про крадіжку), окрім позову про крадіжку (25.2.1-30)¹⁸. Таке правове положення, що виникло, очевидно, ще на світанку історії римського права, коли правоздатність усіх членів агнатської родини концентрувалась в правах домовладки, який представляв і боронив усі інтереси *familia*, проіснувало з відомими змінами до падіння «Ромейської» імперії (1453 р.). В кінці класичного періоду воно сприймалось як вимога відповідності традиції з метою збереження шлюбу та сімейних святощів.

Таким чином, в контексті судочинства, за правовою доктриною кінця класичного періоду, процесуальні правочини чоловіка та дружини не відповідали деліктно-процесуальним відносинам інших суб'єктів права. Стосовно позовів про крадіжки теж були свої особливості, оскільки навіть шлюб *sine manu* робив персону дружини відображенням правосуб'єктності чоловіка. Тому, вважає Д. Дождев, крадіжка дружиною майна чоловіка не визнавалась за *furtum* (крадіжка) і не переслідувалась за допомогою *actio furti*, а притягувалась до відповідальності за спеціальним позовом *actio rerum amotarum* (про забрані речі) (D. 25.1.52), який згодом поширився і на чоловіка (D. 25.2.21.6)¹⁹. Мотиви такого процесуального підходу розкрив, при аналізі судових рішень, знаменитий (за творами) і тасмничий (за походженням і життям) римський юрист Гай (II ст. н.е.), який підкреслив що «для віддання належної честі шлюбу заперечують вчинення до дружини позову, який її ганьбить» (D. 25.2.2). Винна ж особа за *beneficium competentio* відповідала в межах своїх матеріальних можливостей (D. 24.3.14.1). Отже, крадіжка, здійснена однією особою в іншій, якщо вони перебували у законному шлюбі, розглядалась, очевидно, як неправомірна розтрата і сприймалась як свого роду «сімейний делікт», а не кримінальний злочин, який міг привести до *infamia* і стати юридичною підставою для розлучення.

Важливим елементом, що був підставою для сприйняття дружини не менше як на рівні найближчих родичів та свояків, була процесуальна норма із відомого закону Августа, прокоментована в праці юриста Павла «*Ad Juliam et Papiam*», яка передбачала необов'язковість судових свідчень чоловіка проти дружини і навпаки у справах інших осіб проти одного з подружжя (D. 22.5.4). Однак, у відповідній нормі йдеться стосовно свідчень особи проти своєї волі. За власним бажанням кожен з подружжя міг без обмежень давати будь-які покази на іншого, але за правилами благопристойності і, очевидно, за прадавньою традицією рекомендувалось не вчиняти таку *вербально-процесуальну дію*.

Наступний сюжет в архаїчному праві сприймався як звичайна правомочність

власника на об'єкт, що знаходиться, щоправда, не у власності, а під його владою. Йдеться про дітей від законної дружини, які за класичним та юстиніанівським правом після народження і визнання дитини батьком потрапляли під його *patria potestas* (дисциплінарна влада, виховання, місце проживання, дозвіл на шлюб та ін). Натомість між матір'ю і дітьми відносини регулювались нормами античної, а згодом християнської моралі. Але, на відміну від шлюбу *cum manu*, в подружніх відносинах *sine manu* жінка не перебувала у сім'ї чоловіка-домовладки на становищі дочки, а сама складала власну сім'ю. Її позиція щодо шлюбу дітей, як матері, не мала на відміну від чоловіка жодного правового значення, оскільки діти знаходилися лиш під *patria potestas* (D. 23.2.2).

Однак в процесі еволюції суспільства та сімейного права жінка у шлюбі *sine manu* поступово набула щодо дітей окремих прав, які суперечили римській правовій доктрині усіх попередніх періодів: право на виховання власних дітей при відповідних обставинах (C. 5.49.1), правомочність на спільне проживання з дитиною (при збереженні над нею влади батька) (D.43.30.3.5), право опіки над власними дітьми, але лише за декретом імператора (D. 26. 1.18). Законодавці визнали також взаємний обов'язок матері та дітей стосовно *alimenta* (D. 25.3.5.2; 5.). Між ними, як зауважив В. Хвостов, спочатку преторським едиктом, а потім за сенат-кошунтом Тертуліана та Орфіціана (обидва II ст. н.е), було встановлено право взаємного усядування²⁰.

Отже, в зв'язку з появою таких нетрадиційних форм права як преторський едикт, імператорська конституція, *jus respondendi* та до певної міри сенаткошунт, правове становище і особисті відносини подружжя поступово набували невідомих за традицією правових рис. Продовжувалась така тенденція через праці римських юристів кінця класичного періоду, конституції ранньовізантійських імператорів, законодавчі збірки *Corpus juris civilis* Юстиніана, що сприяли трансформації сім'ї *sine manus*, в напрямку зростання зобов'язань її суб'єктів у шлюб і поступовій втраті повноважень батька-домовладки стосовно заміжньої доньки.

Таким чином, йдеться про подолання подвійного становища дружини, яка одночасно належала як до сім'ї батька, так і до сім'ї чоловіка. Звичайно, названі джерела суттєво сприяли подоланню суперечливої ситуації, але остаточне вирішення проблеми відбулось після важливих суспільних змін у Візантії, у шлюбному законодавстві імператорів Лева III та Константина V. В основній збірці права імператорів Ісаврійської династії, у контексті християнської ціннісної парадигми, була сформована концепція шлюбних відносин подружжя, яка поєднувала окремі риси двох попередніх видів шлюбу – *cum manu* та *sine manu*, зазнала впливу новозаповітного вчення та церковних правил і найбільш консеквентно, з-поміж інших джерел візантійського права, відповідала християнському ідеалу особистих правовідносин подружжя.

1. Браун П. Тіло і суспільство. Чоловіки, жінки і сексуальне зречення в ранньому християнстві. – К.: Видавництво «МегаТайп». – С. 29. 2. Шулин Ф. Учебник истории римского права / Пер. с нем. И. И. Щукина; Под ред. В. М. Хвостова. – М.: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1893. – С. 222–226. 3. Хвостов В. М. История римского права. – Пятое изд., исправл. и дополн. – М.: Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. – С. 255–256; 394. 4. Покровский И. А. История римского права. – Минск: Харвест, 2002. – С. 432–433. 5. Kaser M. Das römische Privatrecht. Zweiter Abschnitt. Die nachklassische Entwicklungen. – München, Verlag C.H.Beck, 1975. – S. 158–160. 6. Римское частное право: Ученник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. – М.: Юристъ, 2003. – С. 134–135. 7. Дождев Д.В. Рим-

ское частное право. – М.: Издат. группа ИНФРА М – НОРМА, 1997. – С. 291-294. **8.** *Підпригора А. О.* Основы римського приватного права. – К.: Вентурі, 1997. – С. 94-95. **9** *Підпригора А. О., Харитонов Є. О.* Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С.286-289. **10.** *Липици Е.Э.* Право и суд в Византии в IV– VIII вв. – Л.: Издат. «Наука», 1976. – С. 46-49. **12.** *Рудоквас А. Д.* О христианизации римского права в эпоху императора Константина Великого // Древнее право.– М., 2002. – № 9. – С. 161–181. **13.** *Дождев Д.В.* Цит. работа. – С. 291. **14.** *Шулин Ф.* Цит. работа. – С. 223. **15.** *Рудоквас А. Д.* Цит. работа. **16.** *Дождев Д.В.* Цит. работа. – С. 291. **17.** *Шулин Ф.* Цит. работа. – С. 223. **18.** Там же. **19.** *Дождев Д.В.* Цит. работа. – С. 291. **20.** *Хвостов В. М.* Цит. работа. – С. 255–256.